

тировать бывших палачей и мучителей нашего народа, признать их борцами за «волю Украины» и уравниать в правах и льготах с ветеранами Великой Отечественной войны. Оуновцы всегда – и в военные и в послевоенные годы продавали свое Отечество, в угоду своим властным вожделениям лишили жизни миллионы украинцев, русских, евреев и поляков. Им, как сказал американский исследователь Кристофер Симпсон, не избежать «вечного осуждения, исходящего от большинства украинского народа» (Blowback. N-Jork, 1988, p. 165).

Журба М.А.

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА І ПРАКТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ (20-30 РР. ХХ СТ.)

Не зважаючи на зростання в останні роки обсягу новітньої історичної літератури, ряд проблем з історії селянських громадських об'єднань у міжвоєнну добу досі не знайшов належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Особливо слабо вивчені національні аспекти діяльності цих організацій та їх міжнародні зв'язки. Це робить актуальним завдання пошуку та об'єктивної інтерпретації документальних матеріалів, які містяться у фондах центральних та місцевих архівосховищ.

У селянському середовищі України в 20-30-х рр. ХХ ст. існували два генералізованих типи громадських об'єднань. До першої групи належали специфічні сільські громадські організації у вигляді селянської кредитної та сільськогосподарської кооперації. Другу становили доктринальні кампанійські об'єднання, серед яких виділялися так звані класові спілки в особі комнезамів (КНС), комітетів взаємодопомоги (КВД) профспілки сільськогосподарських робітників та добровільних товариств на кшталт Тсоавіахіму Червоного Хреста МОДР у створенні для ідеологічної обробки сільськогосподарського населення в дусі комуністичної доктрини і використуванні в якості засобу реалізації поточних господарсько-політичних завдань компартійного керівництва. Водночас вони слугували знаряддям національної політики і залучалися до зовнішньополітичних акцій більшовицької еліти.

Робота з архівними матеріалами показує, що спеціальних фондів, які вміщують документи з історії селянських громадських об'єднань мало. В ЦДАВО України – це фонд Всеукраїнського Центрального Комітету незаможних селян ВЦКНС /ф.257/ та Всеукраїнського комітету профспілки сільськогосподарських і лісових робітників СРСР ВУК СРСР –ф.2841. Окремі блоки документів про діяльність селянських комітетів товариств взаємодопомоги компактно відклалися в фонді Народного комісаріату соціального забезпечення ШССЗ /ф.348. В окремому фонді

"Сільського господаря" /ф.290/ зібрана інформація про функціонування мережі сільськогосподарських кооперативних товариств. Документальні свідчення про сільські представництва загальнореспубліканських добровільних товариств таких як "Геть неписьменність", "Автодор", "Друзі дітей та інші, зберігаються у фондах цих організацій. Матеріал який знаходиться тут, різноманітний за характером. Це протоколи засідань, постанови, плани роботи керівної ланки різних громадських організацій, звіти про діяльність товариств на місцях, листування районних, округових, обласних організацій з центральними правліннями керівних органів товариств з партійними та державними організаціями, акти обстеження низових осередків державними структурами, документи про участь сільської громадськості в господарсько-політичних, культурнопросвітніх та інтернаціональних кампаніях, рапорти, зведення, особисті справи членів селянських громадських об'єднань.

Водночас через прогалини в архівному матеріалі, по найбільше стосується фондів республіканських добровільних товариств, не завжди вдається відтворити цілісну картину діяльності громадських об'єднань селянства в національному та міжнародному аспектах. Так, справи "Автодору" /ф.587/ за 1928 -1930 рр. свідчать лише про фінансову роботу товариства. Документи фонду "Друзі радіо" /ф.791/ договори, плани роботи, листування, інструкції/ теж не дають можливості достатньою мірою судити про механізм використання партійно-державними структурами осередків товариства для індоктринації пролетарської ідеології в селянське середовище.

Значна кількість важливих документальних свідчень розпорошена по різних фондах, які не мають прямого стосунку до теми нашого дослідження, але основними за значимістю фондами ЦДАВО України. Так, в протоколах президії ВУЦВКу, фонду Всеукраїнського виконавчого комітету Рад /ф.1/ знаходимо інформацію про діяльність громадських об'єднань в селах національних районів про зв'язки організованого селянства УСРР з революційним рухом трудящої людності зарубіжних країн свідчать вміщені тут звіти про стан модрівських організацій республіки. Документи Українського Червоного Хреста, які відклалися у фонді РНК УРСР /ф.2/, проливають світло на окремі сторінки взаємин червонохресних об'єднань України з громад кістю зарубіжжя. Тут же містяться декретні постанови уряду УСРР з питань національної політики, листування з місцевими органами влади про етап роботи серед національних меншин, запити і подання в центральні органи, які водночас торкаються окремих аспектів конституювання та суспільно-правового статусу громадських селянських організацій. Особливо важливими в цьому плані документи фонду Центральної комісії національних меншин при ВУЦВКу /ф.4131 – ЦКНМ/.

Матеріали фонду Народного комісаріату внутрішніх справ /ф.5/ показують, що система громадських об'єднань на селі функціонувала під наглядом державних адміністративно-судових структур, якими визначалися організаційні принципи, форми і методи роботи селянських спілок. Особливу роль при цьому відігравали саме органи НКВС. З метою забезпечення соціалістичного змісту, вони видавали інструкції – обіжники, де тлумачилися законодавчі акти щодо громадських об'єднань, здійснювали контроль над їх діяльністю. У фонді Всеукраїнської Ради профспілок /ф.2605/ знаходимо матеріали, які відображають участь профспілки сільгоспспіробітників в русі солідарності з класовою боротьбою польського, англійського, болгарського пролетаріату, в таких формах як мітинги протесту, збір коштів за підписними листами, відрахування частини заробітної плати.

Слід зазначити, що значна частина матеріалів архівного фонду мав пропагандистське забарвлення, корінні суперечливі тенденції розвитку сільського соціуму в умовах більшовицької диктатури представляє з позицій ідеологізованих постулатів, класової нетерпимості та компартійного авторитаризму.

Важливі відомості про керівництво інтернаціоналістською діяльністю сільських громадських організацій в цілому по республіці та в окремих її регіонах дослідник знаходить у фондах ЦДАГО України, де представлені в основному, підготовчі матеріали до заїздів, стенограми конференцій і пленумів ЦК, протоколи засідань бюро обкомів, округових та районних комітетів КП/б/У, довідки, огляди, зведення, доповідні записки, звіти про роботу обласних, округових та районних комітетів партії. Вони не тільки розкривають "анатомію" та особливості окремих етапів процесу здійснення більшовицької національної політики що тримала в полі свого впливу селянські громадські об'єднання, але й дозволяють відслідкувати боротьбу владних структур з національною самосвідомістю селянства під виглядом використання різновидів буржуазного націоналізму. Архівні справи партійних комітетів зберігають результати обстеження національних сільрад, звіти про діяльність місцевих партійних органів. Вони містять критичний матеріал про участь сільських комуністів в громадських об'єднаннях, ставлення до останніх селянства нацменшин, ефективність роботи селянських організацій. Закриті листи округових партійних комітетів до низових парторганізацій відтворюють реальну атмосферу діяльності радянських представництв громадськості у співставленні з національною соціально-економічною політикою більшовицького режиму. Протоколи засідань комуністичних фракцій в керівництві кооперацією республіки, обіжники ЦК КП/б/У, витяги з документів Політбюро та Оргбюро ЦК Компартії України, листування партійних органів з кооперативними установами показують засоби залучення господарських громадських організацій до здійснення соціалістичного експерименту в

аграрній сфері, використання їх потенціалу для підтримки революційного руху за радянським кордоном.

Об'ємний і різноплановий масив документальних даних, зберіг гають місцеві архівосховища, зокрема Запорізької, Миколаївської, Херсонської та інших південних областей республіки з компактним проживанням різнонаціонального населення. В них конкретизуються заходи адміністрації національних районів щодо роботи громадських об'єднань простежуються деякі регіональні особливості їх функціонування в місцях масового скупчення селянства нацменшин. До певної міри унікальними є фонди Чернігівського губернського комітету МОДРу /ф.Р.-3766/ та Херсонського окружного комітету МОДРу /ф.Р.-487/, які дають досить певне уявлення про розвиток модрівського руху не тільки в селах Чернігівщини і Херсонщини, але й в цілому по УСРР, оскільки містять численні копії звітів ЦК МОДРу, про діяльність його осередків за окремі терміни, протоколи пленумів, конференцій, нарад республіканського, обласного, районного рівнів, документи епістолярного жанру.

Дослідники мають скористатися матеріалами колишнього Партархіву при ЦК КПРС, нині Російського державного архіву соціально-політичної історії /РДАСПІ/. Документи фонду ЦК РКП/б/-ф.17 допомагають з'ясувати напрямки ідейно-політичного та організаційного забезпечення управління та контролю над етносоціальними процесами в Україні. Матеріали секретаріату ЦК РКП/б/, його відділу по роботі на селі, відділу агітації та пропаганди; дають можливість зрозуміти доктринальні та функціональні підвалини впровадження сталінського варіанту розв'язання національного питання, заснованого на підміні національного інтересу вульгаризованим класовим інтернаціональним підходом, тотального придушення громадського волевияву в республіках Радянського Союзу принесення в жертву корінних інтересів широких селянських мас задля задоволення імперських амбіцій більшовицької еліти в міжнародному масштабі.

Окремий блок джерел склали рідкісні за своїм значенням матеріали фонду Генерального секретаріату Міжнародної селянської ради /МСР//Ф.535/, в якому зосередженні документи органів та секцій Селянського Інтернаціоналу, в тому числі з регіону СРСР. Тут зберігається протокольні звіти установчої конференції Сельінтерну, стенограми засідань президії комісій пленумів МКС, листи ЦК РКП/б/ до секретаріату Міжнародної селянської ради ССРР з приводу участі в ній комнезамів, сільських товариств взаємодопомоги, кооперативних організацій.

Значну групу документів становлять обіжники щодо популяризації ідей Сельінтерну серед українського селянства, листування, керівництва МСР з ВЦКНС, органами Державного політичного управління, відозви про спільні кампанії з МОДР, доповіді керівників селянських делегацій організованих МСР для поїздки в Україну, інформаційні бюлетені про стан селянського руху в країнах Європи.

Інформаційний банк дослідження цього напрямку доповнюють документи фонду Кооперативної секції Виконкому Комінтерну /ВККІ//ф.506/. Це статистичні зведення про стан міжнародного кооперативного руху, листування коопсекції ВККІ в радянськими кооперативними організаціями, матеріали міжнародних конференцій комуністів-кооператорів, витяги в протоколів конгресів Міжнародного кооперативного альянсу, розсекречені зведення "Коопінформу" таємної інформаційної служби Комінтерну, звіти про роботу Альянсу та листування з приводу участі в ньому радянської кооперації.

Значний масив малодосліджених документів знаходиться в Державному архіві Російської Федерації /ДАРФ/ у Москві, Особливий інтерес становив фонд ЦК МОДР СРСР /ф.8265/. Матеріали президії та секретаріату ЦК МОДРу, інформація звітно-розпорядчого характеру, зосереджена в цьому фонді, розкривають механізм підпорядкування центральним модрівським структурам діяльності української секції МОДР, ілюструють перебіг численних Інтернаціональних кампаній, дозволяють визначити масштаби моральної підтримки і розміри матеріальної допомоги зарубіжним революціонерам з боку селянства України. Оскільки в архівах України відсутні фонди окремих добровільних товариств /"Червоний Хрест" /а інші /"Тсоавіахім", "Автодор"/ мають значні прогалини в документальному матеріалі з досліджуваної теми актуальним в звернення до таких фондів, зосереджених в ДАРФ, як фонд ЦК Червоного Хреста СРСР /ф.9105/, фонд ЦК Тсоавіахіму СРСР /ф.6333/.

Документальні свідчення про міжреспубліканські контакти сільських громадських об'єднань України та РФСР в ході обміну делегаціями, участі в союзних господарсько-політичних кампаніях знаходимо в фондах Державного архіву Московської області /ДАМО/ – фонд 736 Московського губвідділу профспілки сільськогосподарських та лісових робітників та фонд 5802 – Серпухівського округового комітету селянських товариств взаємодопомоги.

Неупереджений аналіз матеріалів архівів дозволяють переглянути ряд стереотипів щодо використання селянських громадських об'єднань України в національній та міжнародній політиці компартійного режиму.

Архівні документи свідчать, що більшовики прагнули поставити національне село під державний контроль, повели непримиренну боротьбу з традиційними селянськими національними об'єднаннями, оголосивши їх ворожими радянській владі куркульсько-клерикальними організаціями.

У жовтні 1921 рр. на міжвідомчій нараді державних установ з питань взаємовідносин органів влади та дрібнобуржуазних організацій нацменшин селянські національні утворення греків, євреїв, поляків та інших національностей кваліфікувалися як контрреволюційні організації, що не мали права на існування.

В грудні 1921 р. було покладено заборону на діяльність "Спілки південноросійських елінів і громадян грецької раси Маріупільського повіту. "Спілка" поряд з налагодженням продовольчої допомоги в умовах голоду, що охопив на цей час південь України, ставила за мету захист грецького населення від ревізицій більшовицької влади, а також організацію еміграційного руху приазовських греків на історичну батьківщину. Зрозуміло, що її діяльність аж ніяк не вписувалася в систему функціонування радянських громадських об'єднань [2].

В жовтні 1922 р. було оголошено про ліквідацію осередків міжнародної Єврейської громадсько-господарської спілки "Геголуц" в Україні [3]. Тривалою і драматичною була історія боротьба більшовицької влади з польськими релігійно-громадськими організаціями "ружинців" і "терціярів". Відсторонені від участі в легальному громадському житті, вони користувалися великим впливом на польське селянство, оскільки були носіями його національних традицій та самосвідомості. Більшовицький режим намагався ліквідувати існуючі гуртки, інкримінуючи їм антирадянську пропаганду, тероризм, шпигунство [4]. Незважаючи на репресії "ружинців" і "терціярів" зберегли свої організації в окремих районах України до другої половини 30-х рр. Так, в селах Городокського району Вінницької області в 1936 р. діяло 46 гуртків, кожен кількістю 10-15 чоловік [5].

На протипагу цим організаціям відбувалося посилене насадження селянських спілок прокомуністичного спрямування в особі комнезамів профспілки сільгоспробітників та комнезамів товариств допомоги. Для більшості селянства нацменшин названі організації залишалися чужорідними утвореннями з уніфіковано-бюрократичною структурою, позбавленою доцільного господарсько-просвітницького змісту.

Типовим в приклад КНС німецької колонії Енфельд на Мелітопільщині. Хоча в селі нараховувався понад 150 маломісних господарств, комнезам об'єднував всього 43 особи. Протоколи засідань КНС, що збереглися, як вказувалося в таємних матеріалах інформаційно-статистичного відділу ЦК КП/б/У за 1925 р. виявляють лише загальний характер роботи організації безвідносно до місця і умов її проведення. В них не відчувається, що КНС працює в німецькому селі в певних умовах землекористування і пов'язаних в ними офіціальних відносин. Мотивів адміністрування, командування дуже багато, але дуже мало питань про упорядкування і піднесення сільського господарства.

Участь селянства некорінної національності в класових спілках була пов'язана з наданням державою їх членам адміністративно-господарських привілеїв і викликала спроби захиститись від прогресуючого тиску тоталітарного режиму.

Представництва загальнодержавних добровільних товариств доктринаційно-мілітарного характеру, покликані обслуговувати політичні завданням соціалістичного експерименту кампанії поширення в умовах національного села не набули.

На початку 1928 р. Український Червоний Хрест нараховував у своєму складі лише 50 тис. селян некорінної національності [7]. В Люксембургському районі Маріупільської округи в 1929-30 рр. нараховувалося всього 23 осередки організації Тсоавіахіму, які охоплювали плавали 1019 чоловік [8].

Будучи байдужими до офіційних демонстрацій громадського волевияву, селяни національних меншин засвідчували значний інтерес до розвитку кооперативного руху. Включені до радянської кооперативної системи, кооперативні організації нацменшин подекуди зберігали притаманні їм особливості, що позначилося на формах діяльності національних в складом організацій. Нормальне проголошених режиму сприяння розвитку селянської кооперації суперечило, як генеральній межі соціалістичного усупільнення аграрної сфери, так і командно-адміністративним методом управління громадським структурами з боку більшовицької держави.

Курс на нівелювання національних кооперативних форм, ігнорування традиційних напрямів господарського життя сільської людності породжував неприйняття його останнього.

Феноменом господарського життя республіки в 20-х рр. була діяльність німецької менонітської "Спілки голандських вихідців в Україні. Представляючи унікальний інтегративний кооператив, що охоплював процеси виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Спілка, водночас виступала громадським посередником між німецьким селянством та державно-партійними структурами. Згідно рішення політбюро ЦК КП(б)У від 4 вересня 1925 р. та постанови РНК УСРР від 17 лютого 1926 р. під виглядом реорганізації, відбулася по суті насильницька ліквідація Спілки, її правління розпускалося, а місцеві філії переводилися на типові статuti радянської кооперації.

Ще раніше в липні 1924р. була ліквідована кооперативна спілка "Колоніст", що об'єднувала господарства селян-німців Катеринославської губернії.

Архівні джерела свідчать, що незважаючи на наполегливі спроби розвивати виробничі форми кооперації за рахунок її інших галузей, вони були вкрай непопулярні серед громадськості національного села. Успіхи колективізації обумовлювалися політикою адміністративного тиску та державного терору, учасниками і заручниками якої виступали селянські громадські об'єднання, перетворені на допоміжне знаряддя визиску селянства тоталітарною владою.

В Молочанському німецькому національному районі на Одещині, де в 1929 р. було колективізовано 20% господарств, а через рік 90% ударні бригади по колективізації в колоніях Гросвайде та Фромталь складали акти на селян, які відмовлялися

вступами до колгоспів за зразком: "Я громадянин такий-то голосую проти колективізації і Радянської влади [11]. Поділа картина, спостерігалася і в місцях проживання селянства інших національностей. В Ляховецькому та Плужанському районах Проскурівської округи колективізація охопила суспільною смугою українські, польські, єврейські поселення. Тут, за свідченням інформаційного зведення ЦК КП/6/У панувало "адміністрування, затиск, залякування, приневолення селян до вступу в колгоспи... Утворювалися ударні бригади, які ходили від двору до двору і силоміць забирали реманент, коней, заарештовуючи селян, що не бажали усуспільнювати" [12].

За цих умов апарат сільських представництв добровільних товариств фактично був трансформований на додаток державно-адміністративної системи, самі ж організації чисто функціонально втрачали властиві їм індифікаційні особливості.

Згідно обіжника ЦК Українського Червоного Хреста від 27 січня 1931 р. червонохресні осередки брали на себе частково організацію харчування колгоспників в полі під час посівної та збиральної сільськогосподарських кампаній [13]. Втягнення в орбіту тотальної колективізації усіх громадських об'єднань привело до появи в УСРР навесні 1932 р. 14 безвірницьких колгоспів, серед яких буди і національні і на кшталт грецької комуни "Апікойрес" на Маріупільщині [14].

Підтримка соціально близьких прошарків села призвела до певної поляризації сил в селянському середовищі нацменшин, чим зокрема пояснюється участь сільських громадських об'єднань в таких кампаніях, як хлібозаготівлі, примусовій комунізації селянських господарств та розкуркулені.

Профспілкою Робітземліс восени 1930 р. практично в усіх районах України, включаючи і національні, створюються наймитські зарони по хлібозаготівлям. В Одеській окрузі було створено 10 таких загонів, в АМСРР-42 [15]. Проте, вони далеко не завжди виступали сліпим зряддям в руках більшовицької еліти, використовуючи формальну радянську демократів для спротиву антиселянській політиці більшовицького режиму.

У Високопільському національному районі Херсонської округи восени 1931 р. для проведення хлібозаготівельної кампанії буди мобілізовані поголовно усі громадські об'єднання включаючи МОДР та Тсоавіахім. Втім особливої активності вони не виявляли. Районне партійне керівництво змушене було констатувати. "Не було громадської ініціативи. Масова робота від початку кампанії не була поставлена на належну висоту, внаслідок чого бідняцькі маси села брали недостатню участь у хлібозаготівлі [16]. В спецповіді про стан роботи серед нацменшин Волинської округи в жовтні 1928 р. відзначалося, що КНС,СТВ та інші громадські організації в цілому ряді сіл: Мархдевського, Новоград-Волинського, Володарського районів надто слабо проводять класову лінію в ході сільськогосподарських кампаній.

Оцінюючи за архівними документами внесок селянських організацій нацменшин в створення і функціонування місцевих органів влади можна відзначити, що уніфікована компартійним режимом тактика розколу селянської маси в ході виборів сільських рад та утворення в особі класових спілок, через надання останнім правових привілеїв, однакове застосовувалися в середовищі сільського населення усіх національностей України. Свій вплив на сільради КНС здійснювали шляхом проведення до їх складу своїх членів, "захоплення" посад голів та секретарів сільрад. Ця практика згідно даних інформаційно-статистичного відділу ЦК КП/б/У, приводила до того, що оскільки увесь склад сільради складався з членів комнезаму, то він і був дійсним керівником усієї радянської роботи на селі [18]. Карл-Лібкнехтівський райвиконком на Миколаївщині під приводом перевантаження апарату сільрад, навіть санкціонував передачу діловодства сільрад району секретарям КНС [19]. Виборчі кампанії до рад пропагувалися в якості органічного зв'язку з владними структурами громадськості нацменшин, залучення останніх до управління державою. Насправді вони були формальною процедурою, оскільки участь громадських об'єднань в проведенні виборів на усіх рівнях жорстке контролювалися більшовицькою номенклатурою. Результатом відмови членів громадських об'єднань від гри за політичними правилами, встановленими пануючим режимом стало їх індіферентне ставлення до перевиборів та діяльності рад.

В "благополучному" Коларівському болгарському національному районі, де в 1931 р. з 850 членів і кандидатів в члени сільрад, 495 були представниками КНС, громадські організації в ході передвиборної кампанії веди себе пасивно, були спроби "провалити" рекомендовані партосередками кандидатури, внаслідок чого декілька разів переносився термін перевиборів [20].

Залучення добровільних товариств для вирішення таких зловбодених питань, що стосувалися компетенції сільських рад, як кооперація, шкільна справа, медико-санітарне обслуговування носило загалом декларативний характер. В 1938 р. "Червоний Хрест" брав участь в конкурсах по озелененню сільрад, будівництву громадських хлібопекарень, лазень, що в умовах голодомору, що насувався виглядало потворною демонстрацією сталінського режиму.

Вся культурно-освітня система роботи серед національних меншин України з її громадською інфраструктурою була своєрідним знаряддям утвердження в свідомості різнонаціонального селянства ідеї легітимності компартійного режиму, залучення усіх прошарків нацменшин до так званих соціалістичних перетворень. Підвищення культосвітнього рівня сільської людності до мало свої здобутки в період "радянського ренесансу" нацменшин відіграло роль другорядного засобу, підлеглого вищезгаданим цілям політосвітньої роботи. На початку 30-х рр. для прямого узгодження, усієї культурно-масової роботи з держполітзавданням при райінспек-

турах народної освіти створюються "штаби" культурної революції у вигляді райкультрад. У 1931 р. така райкультрада у складі представників партійної, комсомольської організацій, райпрофради, МТС, райколгоспспідки, а також добровільних товариств Тсоавіахіму, МОДРу, Червоного Хреста, "Друзі дітей", "Войовничий безвірник" була створена в Люксембургському районі Мелітопільської округи [22].

Особлива організація побудови громадських об'єднань нацмена шин розглядалась компартією як стимулятор вrostання інтернаціональної свідомості селянства» інтегрованого в їх систему, з перенесенням досвіду селянських організацій на рівень міжреспубліканських зв'язків Відносини громадськості України та інших союзних республік базувалися на потребі цих об'єднань в постійному інформаційному обміні та узгодженні зусиль в практиці здійснення кампанійських заходів. Окреслені тенденції до централізації та уніфікації позначилися на діяльності представництв української сільськогосподарської кооперації в РРФСР [23].

Досвід реорганізації комнезамів Україна в 1925 р. був використаний під час перебудови спілок сільської бідноти – кошчі Середньої Азії та Казахстану в напрямку принатурення їх до умов нової економічної політики [24].

Класові спілки національних республік, сільські представництва добровільних товариств були універсальним засобом, що поширював вплив держави на усі без винятку прошарки сільського населення. Селянство національних республік через взаємозв'язки в системі громадських об'єднань піддавалося усім різновидам тоталітарного впливу – від репресивного через агітаційно-пропагандистський до економічного. Ця взаємопов'язаність селянських спілок на рівні міжреспубліканських взаємин полягала, перш за все, у виконанні замовлення держави, яка за допомогою перерозподілу потенціалу між їх системою в Україні та аналогами в інших республіках компенсувала недолугість своєї соціально-економічної політики щодо селянства. Реалізуючи уніфікаційно-централізаторські засади у міжреспубліканських взаєминах сільських громадських об'єднань компартійний режим використовував їх апарат, організаційну мережу та ресурси в численних загальносоюзних господарсько-політичних, соціально-мобілізаційних кампаніях, які перманентне супроводжували історію так званого соціалістичного будівництва в СРСР. Під прикриттям гасла класової взаємодопомоги людей праці, експлуатуючи громадський волевияв та застосування репресії, більшовицький режим в забезпеченні продовольством голодуючих регіонів Російської Федерації в 1921-1922 рр. за рахунок українського селянства, яке часто знаходилося в аналогічному становищі, здійснював імперську політику.

Узагальнюючі звіти комісій допомоги голодуюче, свідчать про пропорції розподілу зібраних на підтримку голодуючих засобів на теренах України та Російської

Федерації. У травні 1922 р. державна і громадська допомога надавалася лише 9,7% голодуючих України, в той час як в РСФРР вона досягала 80% [25].

Не зважаючи на загрозу голодної смерті в голодуючих південних регіонах України тут відбувалося неухильне вилучення продовольства. Єланецький сількомнезам Вознесенського повіту на Миколаївщині в самий розпал голодомору провів два збори продовольства для населення Поволжя. Такі збори проводилися і в інших селах Катеринославської губернії, що дозволило направити в Росію 6 вагонів хліба [26].

В той же час багатоваріантність первинних та похідних форм організації допомоги від надсилання продовольства» переказу грошових сум до влаштування масових агітаційно-культурних заходів з метою збирання коштів і утримання біженців свідчила про високий рівень громадської ініціативи.

Громадські селянські об'єднання не лише брали участь в організації та забезпеченні дитячих закладів таких як дитячий будинок профспілок "Поволжя" в Чернігівській губернії [27]. Вони самі створювали і утримували такі заклади. На кошти профспілки сільськогосподарських робітників в с. Левкові поблизу Житомира, був відкритий дитячий будинок для 50 дітей з голодуючих регіонів РСФРР [28].

Активізація громадських об'єднань в міжреспубліканській системі обміну досвідом проявлялося у впровадженні в практику їх діяльності авральних методів роботи горезвісної "соцзмагальності", яка за задумом "капітанів" радянської економіки без особливих матеріальних витрат дозволяли підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва і залучити до сталінських аграрних перетворень широкий селянський загал. Сіючи ілюзію виробничої самодіяльності селянських мас, влада настирливе домагалася зробити учасниками руху, насамперед, різні громадські об'єднання. Окремою ланкою соцзмагальності було підвищення ініціативи та самодіяльності тих селянських верств, на які держава на той час мала обмежений вплив. Так, у 1929 р. громадські селянські об'єднання України були залучені до виробничого змагання працівників сільського господарства Харківського, Підмосковного округів та Донського краю, Ініційована партійними організаціями підтримка соцзмагання з боку класових спілок, наштовхнулася на спротив частини селянства, що розглядала його, як нове "кріпосне право", присягу Москві, на основі якої селянство буде платити підвищені податки. У зв'язку з цим, 25 жовтня 1929 р. Харківський округовий комітет КП/б/У надіслав усім районним партійним комітетам, комфракціям окрвиконкому окрпрофбюро та редакціям газет обіжник, в якому вказувалося на "нерозуміння" частиною сільського населення значення соцзмагання і вимагалось розгорнути агітаційно-масову роботу навколо його гасел. Харківський ОПК зобов'язав усі громадські об'єднання зосередити увагу на конкретних питаннях хлібозаготівельної компанії підписки на позику індустріалізації тощо, підкрес-

ливши, що буде оцінювати масову роботу кожної організації "під кутом зору виконання даної директиви [29].

Якщо проведення кампаній соціальної допомоги окремих радянських регіонів зустрічало підтримку селянства, то рух соціалістичного змагання не викликав особливої пошвавлення серед низової мережі громадських об'єднань. Ступінь ефективності соцзмагання в цілому по СРСР був невисоким неоднорідна ситуація по окремим регіонам, що виражалось у відсутності необхідної підтримки партійної лінії в проведенні аграрно-виробничої кампанії, різко виділяла окремі національні республіки серед інших та знижувала їх господарсько-соціальний ефект. Монополія компартійно-радянської верхівки на зв'язки з зарубіжним світом жорстко визначала параметри міжнародних контактів селянської громадськості. Саме тому її організації разом з громадсько-політичними об'єднаннями робітничого класу активно залучались до єдиного фронту міжнародних організацій, який створювався під егідою Комінтерну і був покликаний розвивати традиції європейського революційного руху. З комнезамами України була нерозривно пов'язана історія кондової міжнародної марксистської організації селянства – Селянського Інтернаціоналу, керівництво якого послуговувалось досвідом комнезаможів у виробленні організаційних засад Міжнародної селянської ради (МСР) і використовувало їх матеріальні засоби для створення і підтримки революційних селянських спілок. Делегати від громадських організацій України брали участь в роботі усіх комісій і виробленні головних постанов Міжнародної селянської конференції в Москві в жовтні 1923 р на якій було засновано МСР [30].

У 1924 р. Центральний комітет незаможних селян (ЦКНС) перевів на рахунок МСР в Москві 8 тис. карб. золотом; 4225 крб. було отримано від українського центру сільгоспооперації "Сільський господар". Ці кошти використовувалися на апаратні потреби секретаріату МСР, також для підтримки селянського революційного руху [31].

В середині 20-х років Селінтерн у зв'язку з безперспективністю вузькокласової політики, вдався до розширення своєї бази за рахунок кооперативних організацій, що викликало нові колізії в середовищі міжнародного селянського руху, через невідповідність його стану ультрареволуційним цілям сталінського керівництва Комінтерну. Зміни акцентів в діяльності МСР відбувалися ва умов збереження бідняцького проводу в кооперації, що обумовлювало тісний зв'язок комнезамів з Селянським Інтернаціоналом аж до його ліквідації в 1931 році. Упродовж 1925-1931 рр. комнезами через Селінтерн підтримували зв'язок з селянськими організаціями області П'ємонт в Італії. Компартійне керівництво республіки використовувала її для стимулювання участі незаможного селянства в господарсько-політичних компаніях та пропаганді закордоном більшовицьких аграрних перетворень [32].

Специфікою відзначалася участь селянства в МОДРІ з її подвійним статусом революційної міжнародної організації і наявністю розгалужених сільських представництв в республіці. Покликані залучити на підтримку борців революції селянський ресурс, модрівські організації українського села були органічним елементом тоталітарної політичної системи і в повній мірі відчували на собі посилення адміністративно-репресивних тенденцій в апараті державної влади СРСР упродовж 20-30-х років. У вересні 1935 р. Президія ЦК МОДРу СРСР прийняла постанову про проведення з 1 листопада 1935 р. по 1 лютого 1936 р. Всесоюзного колгоспного огляду осередків МОДРу, наслідком якого стала тотальна ревізія стану модрівських сільських організацій республіки, націлена на боротьбу з "класово-ворожими" елементами. За зразком побудови партійних організацій, керівним принципом МОДРу був проголошений "демократичний централізм", який забезпечував жорстку дисципліну в її рядах та організаційну ієрархію центральних та місцевих модрівських органів [33].

Сільські модрівські організації вели цілеспрямовану роботу з надання підтримки зарубіжним революціонерам, використовуючи широкий спектр засобів. Поряд з таким загальнопоширеними формами участі громадських об'єднань республіки в кампаніях солідарності як натуральні і грошові пожертви, лотереї, вистави, суботники, практикувалися специфічні види допомоги: засівання "інтернаціональних гектарів", зарахування діячів міжнародного робітничого руху почесними бригадами, головами колгоспів. Поширеною була практика цільових кампаній солідарності з революційними виступами пролетаріату в окремих зарубіжних країнах. Ці пожертви і відрахування не завжди були результатом свідомого волевияву селянства. Про поширену практику вилучення засобів у сільського населення на справу підтримки борців революції свідчить одна з інструкцій агітпропу ЦК КП/б/У за 1924 р, в якій вказувалося: "Потрібно самим енергійним чином боротися з тлумаченням і розумінням селянством громадських організацій як якогось податку, не передбаченого законодавством. Примусове стягнення внесків до МОДРу повинне бути заборонено [34].

В умовах голодомору 1932-1933 років організація МОДРу, що мала за шляхетну мету підтримку жертв "білого" терору, допомагаючи "викачувати" продовольчі ресурси в українського села перетворювалася у свій антипод -допоміжне знаряддя сталінського "червоного" терору, за вказівкою секретаря ЦК КП/б/У Л.Кагановича матеріальну допомогу, що надходила голодуючому селянству з-за кордону "формальним рішенням зборів сільської громадськості" передавали до фонду МОДРу. Розмір й такої допомоги були досить значними. В Пулинському районі нею було охоплене 60 % населення. Тільки за термін з квітня 1933 р. по квітень 1934 р. з Ні-

меччини на адресу голодуючих в Одеську область надійшло 132 тис. крб. золотом, в Дніпропетровську – 203 тис., Донецьку – 60 тис., Київську – 90 тис [35].

Долучаючись де справи взаємодопомоги людей праці в часи важких випробувань, селянство України йшло на значні жертви. Інтернаціональні кампанії, що проводилися в період коли сільська людність України сама переживала лихоліття неврожаю та голоду ставали для неї додатковою повинністю. Водночас створювалася парадоксальна на перший погляд абсурдна ситуація, коли більшовицький режим, будучи натхненником масового, введеного в ранг державної політики терору, спрямованого проти широкої народної, в тому числі і селянської маси, у власній країні, виступав організатором розлогих кампаній за її межами. Згідно з курсом на ланцюгову реакцію європейських революцій класова боротьба в країнах капіталу вимагала постійних матеріальних ін'єкцій, фонд яких у значній мірі поповнювався силами громадських організацій. Паралельно розслідувалися мета відтворення уваги громадськості від кричущих порушень загальнолюдських норм на території, підконтрольній більшовикам. Це досягалося шляхом протистояння в ході кампаній солідарності, які завжди мали яскраво виражений пропагандистський характер, уявних досягнень соціалістичного будівництва і радянського способу життя, гіпертрофованим бідуванням робітників і селян зарубіжжя, утвердження в масовій свідомості уявлення про СРСР як "батьківщину усіх трудящих". У зверненні представників громадських організацій УСРР де населення республіки в зв'язку з кампанією допомоги потерпілим в 1925 р. від неврожаю на західноукраїнських землях, які знаходились у складі Польщі говорилося. В жорстокі роки голоду /йдеться про голодомор на Півдні України в 1921-1922 рр.-Авт./ селянство Донеччини і Запоріжжя зверталися до всього радянського суспільства – селян і робітників Радянської України. Організована воля Радянської держави, її матеріальні ресурси, добровільні пожертви селян, робітників решти України кидалися на допомогу голодуючому селянству степу. Таких умов, можливостей не мав селянин Західної України, що перебував в межах польської держави. Але очі його звертаються до розкріпаченого вільного робітника і селянина, громадянина Радянської України [36]. Революційні події, а кордоном використовувалися і для стимулювання участі селянства в господарсько-політичних кампаніях, були зняряддям вилучення через систему громадських об'єднань засобів на мілітарно – господарські потреби. Типовим в цьому Відношенні є звернення президії ЦП УЧХ до усіх ланок керівництва червонохресними організаціями України, РРФСР та інших радянських республік від 26 серпня 1923 р, у зв'язку з черговим інцидентом на китайсько-східній залізниці /КСЗ/, в якому віталосся створення Далекосхідної армії, як захисниці міжнародного пролетаріату і оголошувалося про збір в її фонд коштів організаціями Червоного Хреста [37]. Восени 1930 р. у зв'язку з кампанією протесту проти польського урядового терору на

західноукраїнських землях, були створені "червоні" хлібні валки в окремих районах республіки під гаслами: "Наша відповідь польській шляхті!" Понад 47 тис. пудів хліба привезли на зсипний пункт активісти новоініційованого руху в Христівському районі Уманської округи. В Вовчанському районі на Харківщині були організовані дві районні валки. Які дали 66 тис. пудів [38].

Прагнення радянського зовнішньополітичного керівництва до розширення впливу на широкі демократичні верстви за "червоним кордоном" і наявність в СРСР специфічно селянських громадсько-політичних організацій, призвели до участі останніх в Міжнародному кооперативному альянсі – найчисельнішому світовому об'єднанні, що не підлягало контролю Комінтерну. Повагу міжнародної громадськості українська кооперація завоювала своєю господарською діяльністю. Спеціалізовані центри сільгоспооперації України такі, як "Кооптах" успішно проводили зовнішньоторгівельні операції. У 1925 р., торгівельний обіг Українського кооперативного представництва в Німеччині складав 7 млн .крб. золотам, з яких 4 млн. крб. припадало на експорт, що забезпечувався виключно за рахунок Кооптаха [39]. Збут продукції "Кооптах" на зовнішніх ринках Англії, Австрії та Німеччини складав у 1926 р. 56,6%, а її питома вага у всесоюзному експорті становила 33,8%. На початок 1927 р. він зайняв перше місце серед експортерів сільгоспроодукції як в Україні, так і по СРСР [40]. В той же час радянське кооперативне представництво в МКА, жорстко регламентоване партійними інструкціями, домагалось від керівництва Альянсу відмови від традиційного політичного нейтралітету і вступу на шлях класової боротьби. Згідно постанови кооперативної наради при ЦК КП/б/У 23 лютого 1925 р. при його організаційно-розподільчому відділі за участю представників Вукоопспілки, Украсільбанку, Книгоспілки та "Сільського господаря" була створена підкомісія для вироблення принципів та форм звітності української кооперації перед МКА, Конкретну лінію поведінки у взаєминах з керівництвом Альянсу українські кооператори мусили узгоджувати з керівництвом кооперативної секції Виконкому Комінтерну через керівника радянського представництва у складі МКА В.Хінчука, що одночасно очолював один з російських центрів кооперації, в керівництві яких МКА традиційно розглядався як "опортуністична організація [41].

Такої ж лінії дотримувалися і українські представники в міжнародних структурах Червоного Хреста, намагаючись принатурити до потреб революційного руху загальногуманітарні функції цієї організації, які проявилися під час допомоги голодуючим України в 1921-1922 роках, оформленні претензійних справ на отримання страхових сум родинами громадян СРСР, що були завербовані до армії США в роки Першої світової війни в ході організації еміграційного руху селян-нацменшин з УСРР на історичну батьківщину [42].

Таким чином, можна відзначити, що в умовах відсутності комплексних структурно-функціональних досліджень теорії та практики громадських організацій в просторі лівототалітарного суспільства, не кажучи уже про спеціальні системні дослідження цієї теми, подолання традиційних стереотипів радянської історіографії щодо участі сільських громадських об'єднань України в етнонаціональних процесах, які відбувалися в СРСР в 20-30-рр та їх контактів з зарубіжною громадськістю можливе за умови систематичного вивчення масових джерел та одночасної обробки декількох масивів історичних свідчень з фондів вітчизняних та зарубіжних архівів.

Л і т е р а т у р а :

1. ЦДАВО України.-Ф.5 -Оп.І.-Спр.1816.-Арк. 34 ,36.
2. Там само. – Ф.413. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 6; Спр. 100. – Арк. 26.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1524. – Арк.3,6.
4. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп.1. – Спр. 84. – Арк. 17,19; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2930. – Арк.1-3.
5. Там само. – Спр.6838. – Арк.17,18.
6. Там само. – Спр.2066. – Арк.28.
7. ДАРФ. – Ф.9501. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.18.
8. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 5005. – Арк.217.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.59. – Арк.29 зв; ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.2. – Спр.211. – Арк.7.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1841. – Арк. 25-29.
11. Там само. – Спр. 3265. – Арк.23.
12. Там само. – Арк. 13
13. ДАРФ. – Ф.9501. – Оп.1. – Спр.183. – Арк. 96. Зв.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5309. – Арк.4.
15. Там само. – Спр. 5260. – Арк. 98,113.
16. Там само. – Спр. 5659. – Арк.33.
17. Там само. – Спр. 2688. – Арк. 65.
18. Там само. – Спр. 2066. – Арк.7.
19. Держархів Миколаївської області. – Ф.Р. – 687. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.12.
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4951. – Арк. 43.
21. ДАРФ. – Ф.9501. – Оп.1. – Спр.107. – Арк.18; ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр. 530. – Арк. 181.
22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр..5005. – Арк. 74,75, 208.
23. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп. 2. – Спр.49. – Арк. 1,2; Оп.4. – Спр.1044. – Арк. 64,65 зв.
24. ДАРФ. – Ф.5466. – Оп.2. – Спр.259. – Арк.17.
25. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр.702. – Арк. 49; Спр.897. – Арк.178.
26. Держархів Миколаївської області. – Ф.Р. – 668. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.214. зв; ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 1. – Спр. 797. – Арк. 198.
27. Держархів Житомирської області. – Ф.Р. – 465. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.29; Спр.101. – Арк.13.
28. Держархів Харківської області. – Ф.Р.846. – Оп.4. – Спр. 44. – Арк. 53. 53 зв.
29. ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр. 220. – Арк.17.

30. РДАСПІ. – Ф. 535. – Оп.1. – Спр. 51. – Арк.183; – Спр. 57. – Арк.61.
31. ДАРФ. – Ф. 8265. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.196.
32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2019. – Арк. 236.
33. Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6426. – Арк. 15,17.
34. Там само. – Спр. 2063. – Арк. 151-152 зв.
35. ДАРФ. – Ф. 9501. – Оп.1. – Спр. 100. – Арк. 65-66.
36. Там само. – Спр. 3260. – Арк.24.
37. Там само. – Ф.17. – Оп. 68. – Спр. 600. – Арк. 10-24.
38. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп. 4. – Спр.31. – Арк. 50-52; Спр.19. – Арк. 167.
39. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 2098. – Арк. 57,58, 4.
40. ДАРФ. – Ф.9501. – Оп. 1. – Спр.149. – Арк.11, 42; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1715. – Арк. 37, 38; Спр. 2688. – Арк. 72,75.

Кондратюк Г.Н.

НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА У КРИМСЬКІЙ АРСР НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Створення незалежної української держави поставило завдання щодо якісних змін у роботі закладів освіти. Допомогти у реформуванні системи освіти може осмислення історичного досвіду. Необхідний аналіз становлення і розвитку національної освіти в міжвоєнну добу. Звернення до досвіду розвитку національної школи в 20-30-х роках ХХ сторіччя, практики вирішення проблем міжнаціональних відносин надзвичайно актуальне. Завдання статті полягає у вивченні еволюції національних, насамперед кримськотатарських, шкіл в Кримській АРСР в 1930-х роках. Процес національного відродження в Україні нагально потребує вивчення, дослідження, аналізу історичного минулого. Національна самосвідомість неможлива без знання власної історії. В Криму в січні 1991 року була відроджена Кримська АРСР, яка існувала в 1920-1930-х роках. Почалося повернення депортованих сталінським режимом народів. Тому природним стало вивчення різних аспектів історії цих народів. Цьому сприяв більш широкий доступ дослідників до архівних матеріалів, відхід від методів марксистської методології. Серед робіт в яких відображалась зазначена тема слід назвати: „Кримська АРСР (1921-1945)”, „Кримська АРСР: 20-30-і роки. Історичний нарис”[1]. Особливо необхідно виділити монографію Д.П.Урсу „Нариси історії кримськотатарської культури (1921-1944)”[2].

1930-і роки один із найскладніших періодів у роботі закладів освіти Кримської АРСР. У діяльності кримськотатарських шкіл можна виділити кілька тенденцій. По-перше, у 1930 році ЦК ВКП(б) прийняв рішення про введення обов'язкового загального початкового навчання. Істотно збільшилася кількість не тільки початкових шкіл, але і шкіл підвищеного типу. У 1930/31 навчальному році працювало 18